

<https://doi.org/10.62837/2025.9.231>

NAĞIYEVA SEVINC HEYDƏR QIZI
*Bakı Dövlət Universiteti,
filologiya fakültəsi,
Azərbaycan dilçiliyi kafedrası doktorant
Sevinj.naghiyeva@yahoo.com*

FRAZEOLoji İFADƏLƏRİN İNFORMASIYANI FORMALAŞMASINDAKI ROLU

Dil insanın fikirlərini ifadə etmək və cəmiyyət üzvləri ilə əlaqə yaratmaq, ünsiyyət qurmaq vasitəsidir. Gerçək aləmi dilə gətirən, təsvir edən insan eyni zamanda öz münasibətini də əks etdirir. Söylənən fikrə, təsvir edilən gerçəkliyə münasibət, onun ifadə üsulları fərqli olur. İntonasiya, modal sözlər, nidalar, feil şəkilləri və s. bu sahədə əhəmiyyətli rola malikdir. Bu münasibətin ifadəsində frazeoloji birləşmələrin də xüsusi çəkisi vardır. İnsan təfəkkürü inkişaf etdikcə düşüncədə gerçəklik faktına münasibətin ifadəsində də müəyyən inkişaf özünü göstərir ki, bu sahədə məcazlaşmanı xüsusi qiymətləndirmək lazımdır. Təfəkkürün mücərrədləşməsi dil vahidlərinə də siraət edir, söz və ifadələrin məcazi mənalarının meydana çıxmasını şərtləndirir. Belə məcazlaşmanın yaratdığı dil vahidlərindən biri frazeoloji birləşmələrdir. Tədqiqatlarda göstəriləyi kimim, “qədimlərə doğru getdikcə frazeoloji vahidlərin kəmiyyəti müasir dilimizdəkinə nisbətən azalır”. (3; s.25) Ona görə də belə bir fikirlə razılaşmaq olmaz ki, “Xalq öz dilini yaratmağa başladığı gündən onun tərkibində frazeoloji birləşmələr də olmuşdur”. (114; s.8) S.Əlizadə haqlı olaraq göstərirdi ki, “frazeoloji vahidlər xronoloji baxımdan müxtəlif zaman kəsiyində meydana çıxsa da, prinsipə daha kamil çağın məhsuludur”. (4; s.6)

Frazeoloji birləşmələr obrazlı təfəkkürün məhsulu olduğundan hadisə və faktlara emosional-ekspressiv münasibətin ifadəsində onlardan geniş şəkildə istifadə olunur. Müasir dilimizin elə bir sahəsini təsəvvür etmək olmaz ki, orada frazeoloji birləşmələrdən istifadə edilməsin. Bu ifadələrin çoxu hətta leksik səviyyəyə keçdikdə də emosional-ekspressiv məzmununu—münasibəti özündə saxlayır. Bu yolla meydana çıxan “*acgöz, üzüsuli, acıdil*” və c. Çoxlu sayda leksik vahidlər məhz bu yolla meydana çıxmış və dilimizin lüğət tərkibinin zənginləşməsində böyük rol oynamışdır. Məşhur kəlamdır ki, “hər bir xalq öz dilinin yaradıcısıdır”. Bu ifadəni frazeoloji birləşmələr barədə qətiyyətlə demək olar, ona görə ki, frazeologizmi səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlərdən biri məhz milli səciyyəyə malik olmasıdır. Belə ki, frazeologizm konkret leksik vahidlərdən fərqli olaraq, xalqın həyat və düşüncə tərzini bilavasitə əks etdirən vahidlərdir, başqa şəkildə desək, “...frazeologiya cəmiyyət həyatının güzgüsüdür”. (6; 73) Təsədüfi deyil ki, bu dil vahidləri hərfən başqa dilə tərcümə edilə bilmir, çünki bilavasitə müvafiq xalqın düşüncə, həyat tərzini, mədəniyyəti, mən-

şəti, adət-ənənələri ilə bilavasitə bağlıdır və onu əks etdirir. J.M.Quzev göstərir ki, “Eyni məfhum müxtəlif millətlərdə adətən yalnız həmin dilə məxsus frazeoloji vahidlə ifadə olunur. Bu onu göstərir ki, frazeologiyada hər bir millətin ruhu və özünə-məxsusluğu əks olunur. Bu, təkrar olunmazdır.” (5; 47)

Frazeoloji birləşmələr dilin bütün sahələrində işlədilsə də, onlar şifahi dildə və ədəbi dilin bədii üslubunda daha böyük işləkliyə malikdir. Belə ki, digər üslublarda bu və ya digər dərəcədə dəqiqliyə, konkretliyə və məntiqiliyə riayət edildiyi halda, məişət və bədii üslubda fərdi-emosional münasibət mühüm yerə malikdir. Bunun səbəbi kimi frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyətini göstərmək olar. Tədqiqatlarda frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyəti kimi həm də bunlar göstərilir: 1.məcəzilik, 2.obrazlılıq, 3.emosionallıq, 4.ekspressivlik. (8; s.48)

Frazeoloji birləşmələr birdən-birə yaranmır, tarixən sərbəst söz birləşmələrindən formalaşır. V.Aslanov yazır: “semantik cəhətdən bərkimiş bir sıra feili birləşmələr yazılı abidələrdə qrammatik planda özlərini sərbəst söz birləşmələri kimi aparır”.(1; c.13) Bu mənada müvafiq birləşmələr ilk olaraq informasiyanı konkret məzmunlarla ifadə etmişdir: zaman keçdikcə sərbəst söz birləşməsinin sabit birləşməsinə çevrilməsi fikrin mücərrədləşməsi ilə yanaşı, informasiyanın milli düşüncə səviyyəsində emosional ifadə edilməsini təmin etmişdir. Əslində sərbəst söz birləşməsinin sabit birləşməyə keçməsinə və bunun semantikasına və informasiyaya təsiri müasir dilimizdə olan bəzi ifadələrdə də özünü göstərir. Məsələn, “yola düşmək” məsdər tərkibli sərbəst birləşmədir, çünki komponentlər leksik mənalarını saxlamış, tərəflər arasında qrammatik-semantik əlaqə açıqdır, əsas və asılı tərəflər olduğundan bir tərəfdən digər tərəfə sual da verilə bilər. Lakin bu birləşmə əsasında yaranan “yola düşmək” frazeoloji birləşməsindəki gerçək fakt obrazlı ifadə tərzində ifadə olunur. Belə ki, “qonaqların yola düşməsi” birləşməsi “*getmək, getməyə başlamaq, hərəkət etmək*” kimi şərh olunur. (7; s.1039) Digər tərəfdən, bu birləşmə ilə eyni mənada “yola düzəlmək, yola girmək, yola rəvan olmaq (7; s.1040-1042). Əslində bu frazeoloji birləşmələr eyni mənənin ifadəsi kimi təqdim olunsada, onlar arasında incə çalar vardır. Digər tərəfdən, “yola düşmək”, “*getmək*” və ya “*getməyə başlamaq*” ilə tam eyni mənə deyil, “*hərəkət etmək*” ilə isə tamam başqa mənələrdədir. Bu isə o deməkdir ki, “*başda düşmək*” frazeoloji birləşməsi leksik vahidlə dəqiq ifadə edilə bilmir. Bunun səbəbi isə frazeologizmlərin müəyyən fikirlə bağlı semantikanı daha dəqiq ifadə etməkdir. Semantikasi dəqiq olmayan ifadədə isə informasiyanın dəqiqliyindən danışmaq olmaz.

Digər frazeologiyaya lüğətində bu frazeologizmin, bir növ şərhə verilir: “*getməyə başlamaq, bir səmtə istiqamət almaq, bir yerə varmaq üçün olduğu yerdən ayrılmaq, səfərə başlamaq, yerindən tərpənmək*”. Göründüyü kimi, bu ifadələr də “yola düşmək” frazeologizminin anlamını tam ehtiva etmir; səbəbi ikinci komponentin ifadəyə verdiyi çalardır. Bu frazeologizmin yeganə tam eyni olan qarşılığı “yola rəvan olmaq”dır. “Rəvan” sözü “axıçı” deməkdir; bu isə “düşmək” sözü ilə sinonim deyil. Deməli, hətta fərqli məzmunlu komponentlərin iştirakı ilə yaranan frazeologizmlər

eyni və ya sinonim mənə ifadə edə bilər. “*Yola düşmək*” frazeologizminin hər iki mənasının müstəqil lüğəvi mənası aşkar şəkildə görünməsə də, yəni burada nə “*yol*”, nə də “*düşmək*” sözü həqiqi mənasında işlənməsə də, onlar potensial şəkildə birləşmənin daxili məzmununda vardır. Belə ki, harasa gedən insan, təbii ki, yol ilə gedəcək; burada “*yol*” sözünün gizli mənasını açmaq mümkündür. “*Düşmək*” sözünün həqiqi mənasını aşkarlamaq isə daha çətin; belə ki, harasa gedən insanın haradaya yuxarıdan yerə (*yola*) düşməsi anlam kimi bu birləşmənin məzmununda görünür. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, “*düşmək*” sözünün çoxmənalılığı onun bəzi digər frazeologizmlərin formalaşmasında iştirak edir: *başa düşmək, fikrə düşmək, eşqə düşmək, dərdə düşmək, könlünə düşmək, ayağa düşmək, əl-ayağa düşmək* və s. Bu frazeologizmlərin hər birində “*düşmək*” sözünün fərqli mənə çalarları iştirak etsə də, həqiqi mənada birdir: şaquli istiqamətdə yuxarıdan aşağı enmək. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin birinci cildində bu sözün 43 mənası verilsə də, onlardan yalnız birincisi həqiqi mənədir, digərləri isə məcazi anlamdadır ki, ya frazeoloji birləşmələrin tərkibində, ya da ayrılıqda məcazi anlamdadır. Lüğətdə bu sözün ilk mənası belə verilir: öz ağırlığının təsiri ilə yerə enmək, yuxarıdan aşağıya enmək, tökülmək” (2; s.723)

Demək lazımdır ki, “*düşmək*” sözü geniş işlənmə imkanına malik olub, həm ayrılıqda, həm də başqa sözlərlə birləşib, məcazi mənə ifadə edir ki, bu birləşmələrin bir qismi məhz frazeologizm kimi formalaşır: *tələyə düşmək, hörmətdən düşmək, yolu düşmək, bəlayə düşmək, dilə-dişə düşmək, eşqə düşmək, gözü düşmək, tora düşmək, ürəyi düşmək, əl-ayağa düşmək* və s. Bəzi frazeologizmlərdə isə “*düşmək*” sözü “*yola düşmək*” frazeologizmindəki mənəyə uyğun gəlir, yəni daxili məzmununda “*getmək*” sözünün mənasına malikdir: *küçələrə düşmək, çöllərə düşmək, dağa-daşa düşmək* və s.

Bütün bu izahlar göstərir ki, frazeoloji birləşmələr yalnız emosional-ekspressiv funksiya yerinə yetirmir, ən əsası fikrin dəqiq ifadə olunmasına xidmət edir. E.İ.Şeyqal yazır: “Ekspressivlik bizim anlayışımızda, hər şeydən əvvəl, kommunikativ planda kateqoriyadır, habelə dil vahidlərinin semantikasına dil sistemində ayrılmış vahidin informasiyası kimi daxil olan və kommunikativ akta təsiri gücləndirən potensial imkan kimi özünü göstərir”. (9; 17-18) “*Yola düşmək*” frazeologizminin ifadə etdiyi dəqiq mənə—məzmun başqa söz və ifadələrlə tam dəqiq şəkildə ifadə edilə bilmir və informasiyanın dəqiqliyi də bununla bağlıdır. Frazeoloji birləşmələr həm struktur, həm leksik-semantik baxımdan zəngin və rəngarəngdir; eyni leksik vahidin müxtəlif frazeologizmlərdə istifadə edilməsi, yaxud eyni qrammatik forma əsasında fərqli leksik vahidlərin iştirakı ilə tamam başqa semantik frazeologizmlərin formalaşması və s. struktur-semantik birliklər firkin ifadəsində, o cümlədə cümlədəki informasiyanın ötürülməsində ciddi rolə malik olur. “*baş*” sözünün müxtəlif qrammatik formalarının iştirakı ilə onlarla frazeoloji birləşmələr yaranmışdır. Adlıq halda “*baş tutmaq*”, təsirlik halda olan “*baş açmaq (açmamaq), baş ağartmaq, baş alıb (getmək), baş almaq, baş açmaq, baş çəkmək, baş çıxarmaq, baş girləmək, baş işlətmək, baş qaldır-*

maq, başı qarışmaq, baş qatmaq, baş qoşmaq, baş qoymaq, baş sındırmaq, baş vermək, baş atmaq, baş vurmaq, baş aparmaq, ”, yönlük halda “*başə düşmək, başə gəlmək, başə vurmaq (başə qaxmaq), başə salmaq, başə batmaq*”, çıxışlıq halda “başdan çıxarmaq” və s. frazeoloji birləşmələrin bəzilərində “baş” sözünün mənası müəyyən qədər potensial şəkildə qaldığından bu frazeologizmlərin mənasını asan dərk etmək olur. Məsələn, “başı qarışmaq, baş qatmaq, başə vurmaq, başə salmaq və s. birləşmələrdə ikinci komponentin, yəni feilin başla semantik əlaqəsini görmək olur, lakin bu əlaqə real yox qeyri-real şəkildə ifadəsini tapır. “Baş alıb getmək, baş çəkmək, baş vermək, baş vurmaq” frazeologizmlərində “baş” sözünün feillə əlaqəsi üzdə deyil; onların məna əlaqəsini müəyyənləşdirmək geniş etimoloji araşdırma tələb edir. Bu birləşmələrin bəzilərində “baş” sözünün məcazi=törəmə mənası əsas alınmışdır. Məsələn “*başə vurmaq*” frazeologizmi omonim səciyyəli olub, iki mənada: 1. başə qaxmaq eləmək, 2. hər hansı işi yerinə yetirib bitirmək mənalarında işlədilir. Bunların birincisində başə vurmaq, yəni tərkib hissələrinin mənası başə düşüləndir, yəni verilən bir şeyin başə vurulması həqiqi mənada da düşünülə bilər, ona görə ki, “baş” sözü ikinci komponentlə əlaqədə həqiqi anlamını bu və ya digər dərəcədə əks etdirir. İkinci halda isə frazeologizmdə “baş” sözünün həqiqi mənasından deyil, məcazi mənasından istifadə edilmişdir—bir işi başə vurmaq dedikdə işi sona çatdırmaq nəzərdə tutulur. Deməli, reallıqla əlaqəsi baxımdan bu iki forma arasındakı fərq əsas komponentin həqiqi və məcazi mənası ilə sıx bağlıdır ki, bu da “tarixi şərait, etnopsixoloji xüsusiyyətlərlə şərtlənir”.(10, s.3)

Bütün bunlar frazeoloji birləşmələrin fikrin ifadəsində, informasiyanın ötürülməsində mühüm və əvəzedilməz dil vahidi olduğunu göstərir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Асланов В.И. К проблеме исторического положения устойчивости глагольного словосочетания.—Тезисы докладов научной конференции на тему: «Актуальные проблемы лексикологии и фразеологии». Баку, 1976, с.13

2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, I cild, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, Bakı 2006, 744 s.

3. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. “Maarif”, Bakı, 1978, 176 s.

4. Əlizadə S. “Frazeologizm dil və təfəkkürün əlaqəli absrtaksiyasının məhsulu olmasaydı, dilin müdrikiyinin və milli təbiətinin, xalqın etnik psixologiyasının timsalına çevrilməzdi”.-M.Mirzəliyeva. Türk dillərinin frazeologiyası. “Nurlan”, Bakı, 2009, s.5-14, (220 s.)

5. Гузев Ж.М. Тюркская фразеология и ее лексикографическая разработка –Советская тюркология», №6, Баку, 1984, с.46-52

6. Мокиенко В.М. В глубь поговорки. «Просвещение», Москва, 173 с.

7.Seyidəliyev N.F. Azərbaycan nağıl və dastan dilinin frazeologiyası. “Araz”, Bakı, 2006, 326 s.

8.Seyidəliyev N., Əhmədov B. Azərbaycan dilinin böyük frazeoloji lüğəti. 2 cildə, II cild, “Aspoliqraf”, Bakı, 2024, 1128 s.

9. Шейгал Е.И. Интенсивность как компонент семантика слова в современном английском языке. АҚД, Москва, 1981, 26 с.

10. Vəliyev K.N. “Kitabi-Dədə Qorqud” ensiklopediyasında abidənin frazeologiyasını inkişafı.—Azərbaycan frazeologiyasının aktual problemləri. BU nəşriyyatı, Bakı, 1990, s.3

11.Yusubova. G.V. Frazeologiya. “Elm və təhsil”, Bakı, 2023, 104 s.

XÜLASƏ

Frazeoloji birləşmələr sabit söz birləşməsi olub, fikrin ifadəsində mühüm rola malikdir; frazeologizmlə ifadə olunan məna və fikir tam şəkildə leksik vahidlərlə ifadə oluna bilmir. Frazeoloji birləşmələrdə hər komponentin semantikasının birləşmənin mənasına təsir etsə də, ümumi məcazi məna əsasdır. Bu vahidlərin bəzilərində əsas komponentin semantikasi potensial şəkildə görünsə də, digər hissəsində bu hal müşahidə olunmur. “Başa vurmaq” frazeologizminin iki mənası var: 1.başa qaxmaq; 2.işi sona çatdırmaq. Birincidə “baş” sözünün həqiqi mənasından, ikincidə bu sözün törəmə mənasından istifadə edilmişdir. Ona görə də omonim olan bu frazeologizmin tayları fərqli mənalar bildirir və onlarla formalaşan informasiya da fərqli olur. Frazeoloji birləşmələr insan təfəkkürünün daha sonrakı—mücərrədləşdiyi dövrdə meydana çıxmışdır, ona görə də əvvəlki zamanlara getdikcə frazeoloji birləşmələrin azlığı müşahidə olunur. Frazeoloji birləşmələr, bir qayda olaraq, milli səciyyə daşıyır, onu başqa dilə hərfən tərcümə etmək olmur. Ona görə də xalqın milli ruhu, həyat və düşüncə tərzini frazeoloji birləşmələrlə daha dəqiq, aydın ifadə olunur.

Açar sözlər: frazeologizm, informasiya, obrazlı təfəkkür, məcaz, mürəkkəb söz, söz birləşməsi.

Nagiyeva Sevinj Heydar

THE ROLE OF PHRASEOLOGICAL EXPRESSIONS IN THE FORMATION OF INFORMATION SUMMARY

Phraseological combinations are stable word combinations that play an important role in expressing an idea; the meaning and idea expressed by phraseology cannot be fully expressed by lexical units. Although the semantics of each component in phraseology affects the meaning of the combination, the general figurative meaning is the main one. Although the semantics of the main component is potentially visible in some of these units, this is not observed in others. The phraseology “to finish” has two meanings: 1. to finish; 2. to bring the matter to the

end. In the first, the literal meaning of the word “head” is used, and in the second, the derivative meaning of this word is used. Therefore, the counterparts of this homonym phraseology express different meanings and the information formed with them is also different. Phraseological combinations appeared in the later period of human thinking—when it became more abstract, therefore, the fewer phraseological combinations are observed as we go back to earlier times. Phraseological combinations, as a rule, have a national character and cannot be translated literally into another language. Therefore, the national spirit, way of life, and way of thinking of the people are expressed more precisely and clearly through phraseological units.

Keywords: phraseology, information, figurative thinking, metaphor, complex word, word combination.

Нагиева Севиндж Гейдар

РОЛЬ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ВЫРАЖЕНИЙ В ФОРМИРОВАНИИ ИНФОРМАЦИИ

РЕЗЮМЕ

Фразеологические сочетания – это устойчивые словосочетания, играющие важную роль в выражении идеи; смысл и идея, выраженные фразеологизмом, не могут быть полностью выражены лексическими единицами. Хотя семантика каждого компонента фразеологизма влияет на значение сочетания, основным является общее переносное значение. Хотя семантика основного компонента потенциально прослеживается в некоторых из этих единиц, в других она не наблюдается. Фразеологизм «закончить» имеет два значения: 1. закончить; 2. довести дело до конца. В первом используется буквальное значение слова «голова», а во втором – производное от него. Следовательно, аналоги этого омонимичного фразеологизма выражают разные значения, и формируемая ими информация также различна. Фразеологические сочетания появились в более поздний период развития человеческого мышления – когда оно стало более абстрактным, поэтому чем раньше мы возвращаемся к более ранним временам, тем меньше фразеологических сочетаний мы наблюдаем. Фразеологические сочетания, как правило, носят национальный характер и не поддаются буквальному переводу на другой язык. Поэтому национальный дух, быт и образ мышления народа выражаются наиболее точно и чётко именно через фразеологические единицы.

Ключевые слова: фразеология, информация, образное мышление, метафора, сложное слово, словосочетание.

**Rəyçi: Tofiq Müzəffər oğlu Hacıyev
Filologiya elmləri doktoru, professor**